

۹۵/۱۱/۲

تاریخ کودکی در ایران

(از آغاز عصر ناصری تا پایان دوره رضاشاه)

زهرا حاتمی

شعری

سرشناسه

: حاتمی، زهرا. -

عنوان و نام پدیدآور

: تاریخ کودکی در ایران (از آغاز عصر ناصری تا پایان دوره رضاشاه/زهرا حاتمی.

مشخصات نشر

: تهران: نشر علم، ۱۳۹۵.

مشخصات ظاهری

: ۳۰۸ ص.

شابک

: ۹۷۸-۹۶۴-۲۲۴-۸۳۳-۹

وضعیت فهرست نویسی

: فیبا

موضوع

: کودکان -- ایران -- تاریخ Children -- History -- Iran

موضوع

: کودکان -- ایران -- وضع اجتماعی -- قرن ۱۳ ا.ق.

موضوع

: Children -- Iran -- Social conditions -- 19th century

موضوع

: کودکان -- ایران -- وضع اجتماعی -- قرن ۱۴ ا.ق.

موضوع

: Children -- Iran -- Social conditions -- 20th century

موضوع

: ایران -- تاریخ -- قاجاریان، ۱۱۹۳ - ۱۳۴۴ ا.ق.

موضوع

: Iran -- History -- Qajars, 1779 - 1925

موضوع

: ایران -- تاریخ -- پهلوی، ۱۲۰۴ - ۱۳۲۰ ا.ق.

موضوع

: Iran -- History -- Pahlavi, 1925 - 1941

رده بندی دیسی

: HQ۷۹۲ ج ۲ ۱۳۹۵

رده بندی دیو

: ۲۳-۹۵۵/۳۰۵

شماره کتابشناسی ملی

: ۴۲۹ ۷۸

سنگ

تاریخ کودکی در ایران

(از آغاز عصر ناصری تا پایان دوره رضاشاه)

زهرا حاتمی

چاپ اول: ۱۳۹۵

تیراژ: ۵۵۰ نسخه

لیتوگرافی: کوثر

چاپ: رامین

خیابان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، خیابان شهدای زاندارمری

بن بست گرانفر، پلاک ۴، تلفن ۶۶۴۱۲۳۵۸

حق چاپ برای ناشر محفوظ است.

شابک ۹۷۸-۹۶۴-۲۲۴-۸۳۳-۹

فهرست

۷.....

فصل ۱: مفهوم کودکی

- الف. کودکی و کودکان در دوره قاجاریه ۱۴
- ب. کودکی و کودکان در دوره رضا شاه ۲۶
- نتیجه ۳۵

فصل ۲: پرورش کودکان

۱. اندیشه سنتی، رساله‌های تدبیر منزل، آداب پرورش کودکان ۳۷
۲. اندیشه جدید غربی و تزلزل در روش سنتی پرورش کودکان ۴۱
۳. دوره رضاشاه و روش جدید پرورش کودکان ۴۴
- الف. سن آغاز پرورش کودکان ۴۵
- ب. گستره زمانی روش جدید پرورش کودکان ۴۷
- ج. ارتقای جایگاه اجتماعی زنان و تأثیر آن بر پرورش کودکان ۴۷
- د. جایگاه برابر پدر و مادر و پرورش کودکان ۴۹
- ه. پیوند خانه و مدرسه و پرورش کودکان ۴۹
- و. خواب، خوراک و ابزارهای جدید پرورش کودکان ۵۰
- ز. روش جدید پرورش و آموزش مسائل جنسی به کودکان ۵۲
- ح. پیدایش شیرخوارگاه و پرورشگاه ۵۳
- ط. بلدیة و تأسیس شیرخوارگاه و پرورشگاه ۵۶
- ی. جمعیت شیر و خورشید سرخ ایران و تأسیس شیرخوارگاه و پرورشگاه ۵۹
- ک. بخش خصوصی و تأسیس شیرخوارگاه و پرورشگاه ۶۰

۶۲	۱. بخش دولتی و تأسیس شیرخوارگاه و پرورشگاه
۶۴	نتیجه

فصل ۳: آموزش کودکان

۶۵	۱. اندیشه سنتی و ویژگی‌های آموزش مکتب‌خانه‌ای
۶۸	۲. تجدد غربی، آموزش عمومی و ترقی وطن
۶۹	الف. اندیشه گران متجدد ایرانی و نقد نظام آموزش سنتی
۷۴	ب. تارخ کتاب برای کودکان
۷۹	۳. حکومت رضاشاه و نظام آموزشی کودک محور
۷۹	الف. ک. دستان
۸۶	ب. نظام آموزشی و توجه به کودکان استثنایی
۸۷	ج. آموزش عملی و پرورش نظری
۸۸	د. بهداشت کودکان در محیط‌های آموزشی
۹۲	ه. پیش‌آهنگی، اهداف و پیامدها
۹۶	و. آموزش جدید و اهداف عالی حکومت رضاشاه
۹۹	نتیجه

فصل ۴: بهداشت و سلامت کودکان

۱۰۰	۱. بهداشت و سلامت کودکان در دوره قاجاریه
۱۰۹	الف. امیرکبیر و بهداشت و سلامت کودکان
	ب. اندیشه گران متجدد ایرانی و نقد باورهای مرتبط با بهداشت و سلامت کودکان
۱۱۱	
۱۱۶	۲. حکومت رضا شاه و مسئله بهداشت و سلامت کودکان
۱۱۷	۱-۲. خانواده و سلامت کودکان
۱۱۸	الف. اداره بلدی و بهداشت و سلامت مادران و کودکان
۱۲۰	ب. شیر و خورشید سرخ ایران و بهداشت و سلامت مادران و کودکان
۱۲۰	ج. بنگاه حمایت مادران و نوزادان

- د. مطبوعات سراسری و بهداشت و سلامت مادران و کودکان ۱۲۲
- ه. مجلس شورای ملی و قوانین مرتبط با بهداشت و سلامت کودکان ۱۲۴
- ۲-۲. مدرسه و بهداشت و سلامت کودکان ۱۲۸
- نتیجه ۱۳۱

فصل ۵: کار کودکان و کودکان کار

۱. اندیشه سنتی؛ مفهوم و انواع کار کودکان ۱۳۳
- الف. غلامبچه‌گی ۱۳۶
- ب. نژادپرستی و حجره‌ها و مغازه‌های بازار ۱۳۸
- ج. تجارب بومی در برابر مدرنیته ۱۳۹
- د. کار در گروه‌های رفص و موسیقی ۱۴۱
- ه. گدایی ۱۴۳
- و. کار کودکان در صنایع سنتی ۱۴۴
۲. مسافران خارجی و مسئله کار کودکان ۱۴۶
۳. اندیشه گران متجدد ایرانی و مسئله کار کودکان ۱۴۹
۴. انجمن‌ها، احزاب مشروطه‌خواه و مسئله کار کودکان ۱۵۰
۵. دولت ایران و مسئله کار کودکان ۱۵۳
- نتیجه ۱۵۶

فصل ۶: بازی‌های کودکان

- نتیجه ۱۷۶
- نتیجه‌گیری پایانی ۱۷۷
- پیوست‌ها ۱۸۲
- فهرست مراجع ۱۸۹
- فهرست اعلام ۲۰۵

مقدمه

یکی از دستاوردهای مدرنیته برای رشته‌هایی چون تاریخ، توجه به بخش‌هایی از تجربه زیسته پیشینیان است که تا قبل از دوره جدید، بدون تغییر و لاجرم بی‌اهمیت قلمداد گردیده و بنابراین از حوزه مطالعات تاریخ‌پژوهان برکنار دانسته می‌شدند. توجه به توده مردم به طور عام و تاریخ گروه‌ها، اقشار و طیف‌هایی چون کودکان، زنان و سازه‌های اجتماعی این موضوعات است. پژوهش در این رابطه برای نخستین بار توسط محققان پژوهشگران غربی آغاز گردید، کسانی که به مدد شیوه تاریخ‌نویسی متبوت‌نبرد و البته پس از گسست بنیادین قرون جدید از دوره میانه تاریخ اروپا که به زانده‌های تاملی زمینه‌های فکری و اجتماعی انجامید، به سراغ موضوعات جدیدی چون نقش اجتماعی کودکان رفتند و ضمن بررسی جایگاه کودک در جهان ذهنی اروپایان، نهادهای آن را در عرصه اجتماع بررسی کردند.

با وجود آنکه اریک اریکسون، روانشناس آمریکایی در کتاب لوثر جوان در سال ۱۹۵۶ م. / ۱۳۳۵ ش. با رویکرد تاریخ‌روا‌ساختی به مبحث کودکی توجه کرد، اما احتمالاً توجه به تاریخ‌مندی مفهوم کودکی در جهان برای نخستین بار توسط فیلیپ آریه، مورخ برجسته فرانسوی و از پیشگامان تاریخ فرهنگی در سال ۱۹۶۰ م. / ۱۳۳۹ برانگیخته شد. او در این سال کتابی به زبان فرانسه با نام «کودکان و زندگی خانوادگی در دوران باستان» منتشر کرد که دو سال بعد به «تاریخ و فلسفه زندگی» معرّفی گردید و بازتاب گسترده‌ای نه تنها در میان تاریخ‌پژوهان غربی بلکه در میان اصحاب دیگر رشته‌های علوم انسانی مانند جامعه‌شناسان و انسان‌شناسان در جای نهاد و نظر آن‌ها را به تاریخ‌مندی مفهوم کودکی جلب کرد. آریه در این اثر که متأسفانه هنوز هم به زبان فارسی ترجمه نشده است، با تکیه بر اسناد مکتوب و مصوّر اروپای قرون وسطی بالأخص فرانسه نشان داد که در این دوره درکی از مفهوم کودکی به معنای مدرن آن یعنی «کودک به مثابه کودک» و «کودکی به سان دوره‌ای مستقل از بزرگسالی و ذاتاً ارزشمند» وجود ندارد بلکه در سراسر این

دوره، کودکان بزرگسالانی کوچک‌اند که در خوراک و پوشاک و فضاهای اجتماعی، تجربیاتی مشابه بزرگسالان خود دارند. به نظر او تنها در طی قرون هفدهم و هیجدهم میلادی بود که اندک‌اندک وجوه تمایز و تفارق میان جهان کودکی و بزرگسالی شروع به شکل گرفتن نمود.^۱ پژوهش آریه تلنجر مؤثری بر اصحاب دیگر رشته‌های علوم انسانی وارد آورد. دو دهه بعد شمار انبوهی از پژوهشگران رشته‌های جامعه‌شناسی و انسان‌شناسی از غیبت کودکان در تحقیقات اجتماعی انتقاد کرده و خواستار توجه ویژه به کودکان نه به عنوان افرادی منفعل در حاشیه تحقیقات اجتماعی، بلکه به عنوان کنشگران فعال اجتماعی شدند. این رویکرد انتقادی نسبت به ساختار و نظریه‌های بزرگسال محور^۲ به واسطه افزایش انتقاد علمی نسبت به دیدگاه و علائق قدیم نیز افزایش یافت. در این دوره توجه ویژه به زنان و رنگین‌پوستان به قدرتی بیشتر برای وارد کردن کودکان به عرصه دانش و معرفت انجامیده به نظریه‌پردازان درباره مفهوم کودکی و زندگی کودکان و نگارش کتاب‌های جدیدتری با موضوع کودکان منجر گردید. تاریخ هم از این موج رو به افزایش بی‌نصیب نبود. کتاب «تاریخ کودکی» مجموعه مقالاتی است که توسط لویس دو موزه در سال ۱۹۷۴ م/ ۱۳۵۱ گریخته و در آن پژوهشگران به بررسی جنبه‌های مختلف زندگی کودکان در ایران و اواخر حکومت رومی‌ها تا قرن نوزدهم میلادی می‌پردازند.^۳ یکی از کتاب‌های تاریخی دیگر «طراحی برای دوران کودکی» اثر راجر کاکس است که در آن زندگی کودکان در دوره‌های مختلف تاریخ اروپا از دوره پیوریتن‌ها، عصر روشنگری، رومانتیسیسم و ویکتوریاییسم، بررسی شده است.^۴ کتاب «کودکان و کودکی در ایتالیای دوره رومی» که در سال ۲۰۰۳ م/ ۱۳۸۲ به چاپ رسید، دیگر پژوهش تاریخی مرتبط با کودکان است که به صورت خاص درباره عصر سلطه رومی‌ها بر ایتالیا است. این کتاب پرحجم در فصولی چون

1. Encyclopedia of Children and Childhood, v1, Pp: 66 – 68.

2. Ibid, v 2, p. 772: (Adult – Centered Frameworks)

3. Liord de Mause, (1974), The History of Childhood, London: Souvenir Press.

4. Roger Cox, (1996), Shaping Childhood, London: Routledge.

تولد و تشریفات مربوط به آن، آموزش و پرورش و ... تدوین گردیده است.^۱ کتاب «مجموعه اولیه؛ تاریخ آمریکایی کودکی» که یک سال بعد توسط استیون مینتز به نگارش درآمد، در فصولی چون سرخ‌پوستان، سفیدپوستان و سیاه‌پوستان در مستعمرات آمریکا، دختران و پسران عصر آزادی و کودکان کار به صورت ویژه به بحث درباره کودکان آمریکایی می‌پردازد.^۲ کتاب «دوران کودکی در تاریخ جهان» اثر پیتر استیرنس که به زبان فارسی هم ترجمه شده در گستره‌ای وسیع‌تر از تحقیقات پیش گفته به بررسی تاریخی زندگی کودکان در سراسر جهان می‌پردازد. این کتاب با وجود اشاراتی کوتاه، تقریباً نسبت به تمدن ایرانی بی‌توجه است.^۳ از جمله کتاب‌های مهم دیگر «جامعه‌شناسی تاریخی کودکی» اثر آندره ترومل را می‌توان نام برد که در آن نویسنده با استفاده از شواهد تاریخی در کشورهای فرانسه، انگلستان و آلمان به بررسی آن است تا نشان دهد که چگونه کودکان در دوران جدید به کانون اصلی سیاست‌گذاری‌های عمومی دولت‌های غربی تبدیل شدند.^۴ علاوه بر این کتاب‌هایی چون «مقدمه‌ای بر مطالعات کودکی» اثر مری جین کلی (۲۰۰۹م/۱۳۸۸)،^۵ و «آینده کودکی؛ رو به سوی مطالعات میان‌رشته‌ای کودکان» اثر آلن پروت نشان‌دهنده گرایش جدید و ضرورتی اساسی در پژوهش‌های میان‌رشته‌ای درباره کودکی و کودکان دارند.

همان‌گونه که پیداست همه آثار یاد شده - که تنها چند نمونه از آثار منتشره در این زمینه‌اند - درباره تاریخ کودکی در جهان غیر ایرانی تولید شده‌اند و این در حالی است که تاریخ پژوهان ایرانی تاکنون چندان توجهی به محوالت‌های هم‌کودکی

۱. Coryl Laws, (2005), Children and Childhood in Roman Italy, London: Oxford University Press.

۲. Steven Mintz, (2004), Huck's Raft: A History of American Childhood, Boston: The Belknap Press of Harvard University Press.

۳. پیتر استیرنس، (۱۳۸۸)، دوران کودکی در تاریخ جهان، ترجمه سارا ایمانیان، تهران: اختران.

۴. Andre Truvel, (2008), A Historical Sociology of Childhood, London: Cambridge University Press.

۵. Mary Jane Kehily, An Introduction to Childhood Studies, Buckinghamshire: Open University Press.

۶. Alan Prout, (2005), The Future of Childhood, Towards The Interdisciplinary Study of Children, London: Routledge Flamer.

و زندگی کودکان در گذر تاریخ نکرده‌اند. بخشی از چرایی غفلت از موضوعاتی از این دست غلبه تعریف سنتی از تاریخ در میان گروه‌های آموزشی تاریخ است که سبب گردیده علیرغم تلاش‌های شماری محدود از استادان تاریخ، همچنان برنامه درسی گروه‌های تاریخ در تنگنای نگاه طولی به تاریخ و تدریس تاریخ بر مبنای سلسله‌های سیاسی قرار داشته تلاش‌های گاه و بیگاهی که برای گریز از این تنگنا و توجه به رویکردها و موضوعات نوین تاریخی صورت می‌گیرد به سان انحرافی از صراط مستقیم و طغیان و عصیان بر الهه تاریخ - کلیو - قلمداد گردد!! این در حالی است که پژوهش‌های جامعه‌شناسان، انسان‌شناسان، ادیبان و حتی فلاسفه ایرانی دهه‌هاست که توجه ویژه به مبحث کودکی و کودکان و خاص و متفاوت بودن مسائل آنان پیورده‌اند.

پژوهش حاضر که در ششم از رساله دکتری اینجانب با عنوان «تاریخ کودکی در ایران؛ تحول و تجدد جایگاه کودک در اندیشه و جامعه ایرانی از آغاز سلطنت ناصرالدین شاه تا پایان سلسله رضاه» است، نخستین پژوهش تاریخی نظام‌مند درباره مفهوم کودکی و تحولات مرتبط با زندگی کودکان در تاریخ ایران و به زبان فارسی است که توسط یک دانش‌آموز تاریخ، باره دوره‌ای کوتاه اما مهم و تأثیرگذار از تاریخ ایران نوشته شده است.

دوره زمانی تحقیق مابین عصر ناصری تا پایان دوره رضاه انتخاب شده است. علت برگزیدن چنین دوره‌ای آن بود که تحولات ذی‌السیاسی که در دوره ناصری در پیآمد آشنایی نخبگان ایرانی با غرب آغاز گردیده بود تا پایان دوره شاهشاه سیر تحولی خود را کامل کرده منجر به تغییر ذهنیت جمعی درباره مفهوم کودکی و جایگاه کودکان در خانواده و جامعه گردیده اندک‌اندک با توجه ویژه به کودکان آن‌ها را به محور سیاست‌گذاری‌های کلان دولت تبدیل کرد.

کتاب حاضر در قالب شش فصل به خوانندگان عرضه می‌گردد.

فصل اول، «مفهوم کودکی» به این موضوع می‌پردازد که چگونه و در اثر چه عواملی، کودکی به مفهوم و مسئله‌ای محوری در آراء و آثار اندیشه‌گران ایرانی در اواخر دوره قاجاریه تبدیل شد و با ایجاد تردید در درک طبیعی از کودکی و با الهام از

تجربه غربی به دوره‌ای جدید وارد شد که در آن کودکی، دوره‌ای مستقل و مجزا از بزرگسالی با مقتضیات و نیازهای خاص خود تصور گردیده، کودکان از موجوداتی طبیعی که با فرارسیدن بلوغ به دوره بزرگسالی قدم می‌گذارند به موجوداتی اجتماعی که می‌بایست همچنان پس از بلوغ برای ورود به دنیای بزرگسالی آموزش ببینند، تغییر ماهیت دادند. تعریفی که کودکان را به محور و کانون سیاست‌گذاری‌های حکومت جدید و به کانون توجه فعالان اجتماعی تبدیل کرد.

در اینجا نه مفهوم پرورش به معنای شیوه‌های تربیت، رشد و پروراندن کودکان در سرور، خانه و در سال‌های اولیه عمر و پیش از رهسپاری کودکان به مدرسه در نظر گرفته شده است، بلکه دوم تحت عنوان «پرورش کودکان» از فصل مرتبط با آموزش کودکان، جدا شده است. در گفتمان سنتی، پدر مسئول اصلی پرورش و تربیت کودکان بر سر است. دستورالعمل‌های موجود در رساله‌های تدبیر منزل، وظایفی مختصر مانند تدارک نامی، نیکو بر او، انتخاب دایه‌ای مهربان، عاقل و دین‌دار و ... داشت. این در حالی است که در آستانه انقلاب مشروطه، اندیشه گران متجدد، شیوه‌های تربیت و پرورش سنتی را زیر سؤال برد و با ارتقای موقعیت و نقش اجتماعی زنان به شکل‌گیری گفتمان جدیدی یاری رساندند که در آن مادران تحصیل کرده با همراهی و همکاری همسرانشان، شیوه‌های نوین پرورش کودکان را می‌آموختند و در زندگی روزمره به کار می‌بستند. روش جدید، توجه به کودکان یتیم و فقیر داشت که در اثر آن برای نخستین بار در تاریخ ایران نهادی برای حمایتی‌ای مانند شیرخوارگاه و پرورشگاه با بودجه بخش خصوصی یا دولتی ساخته گردید.

فصل سوم «آموزش کودکان» به شرح جریان تحولی می‌پردازد که در پی آن اندیشه گران متجدد در پیامد آشنایی با اندیشه غربی، آموزش مناسب‌اندازی را ناکافی، نامناسب و ناکارآمد دانسته، خواستار دگرگونی در نظام آموزشی، برنامه درسی مدارس، کتاب‌های درسی و نحوه رفتار با کودکان در مراکز آموزشی گردیدند. نظام آموزشی نوپا با روی کار آمدن رضاشاه و در پیامد برنامه‌های نوسازی او کودک محور گردیده، سبب ساز ساخت و احداث مدارس با معماری خاص آموزشی، نگارش کتاب‌هایی برای مخاطب کودک و عمومی و اجباری شدن امر

آموزش گردید که در آنها برای نخستین بار مراکزی با عنوان کودکانستان برای آموزش پیش دبستانی و برنامه‌هایی چون پیش‌آهنگی برای آموزش نظم و روحیه جمعی و حس وطن‌پرستی به وجود آمد.

فصل چهارم «بهداشت و سلامت کودکان» به شیوه مرسوم فصول پیش و پس از خود با بررسی وضعیت بهداشت و سلامت کودکان در دوره ناصرالدین شاه، مده‌ترین بیماری‌های این دوره را شرح داده با ارائه آمار از میزان تلفات کودکان سخن می‌گوید. همچنین در این فصل ضمن توضیح تلاش‌های مقطعی افرادی چون امیرکبیر برای کنترل بیماری‌های واگیر، باورهای رایج پزشکی در میان عامه مردم در دوره ناجاریه شرح داده شده است. در ادامه فصل، اطلاعات مفصلی درباره فعالیت‌های بهداشتی پزشکی دوره رضاشاه که پیرامون نهادهای نوظهوری چون بلدیه، شیر و خرشید ساج ایران، بنگاه حمایت مادران و نوزادان و ... شکل گرفته بود به خوانندگان عرسه گردیده است.

فصل پنجم «کار کودکان» به شرح موضوعی بکر و مهم در زندگی کودکان ایرانی می‌پردازد. سهروردی در این فصل عمدتاً به فعالیت‌های اقتصادی کودکان شهرنشین محدود شده که دلایل مختلف مانند حفظ پیشه خانوادگی، حرفه‌آموزی برای سال‌های بزرگسال، گذران اوقات فراغت یا کمک به اقتصاد خانواده به کار در زمینه‌های مختلف می‌بایست می‌رفتند در این فصل نه تنها انواع کار کودکان بررسی گردیده بلکه تحول مفهوم کار که در پیامد تغییر ذهنیت عمومی درباره مفهوم کودکی و حقوق کودکان صورت پذیرفت نیز توضیح داده شده است.

فصل ششم تحت عنوان «بازی‌های کودکان»، سیر تغییر نگاه جامعه به بازی‌های کودکان از ابزاری برای سرگرمی و کاستن از میزان آزار و اذیتشان را به رویکردی که در آن از بازی به مثابه وسیله‌ای جهت تربیت کودکان و راهی برای بروز قابلیت‌های درونی‌شان یاد می‌گردید، بررسی کرده است.

در پایان وظیفه خود می‌دانم از برخی استادان بزرگوار که در نگارش کتاب حاضر - که بخشی از رساله دکتری اینجانب است - یاری‌ام کرده‌اند، سپاسگزاری

نمایم. راهنمایی‌های استاد بزرگوار جناب آقای دکتر داریوش رحمانیان بیش از هر کسی در نگارش این کتاب مؤثر بوده است. از ایشان صمیمانه سپاسگزارم. سرکار خاتم دکتر سارا شریعتی و استادان گران قدر دیگر، دکتر حسن حضرتی، دکتر حسن زندیه و دکتر علیرضا ملایی توانی در انجام پژوهش حاضر مشاوره‌های راهگشایی ارائه دادند که قدران لطف و محبت همگی آنان هستم.

د آغاز قصد آن داشتم که بازبینی کاملی در متن اولیه پایان‌نامه کرده سپس آن را منتشر کنم اما از آنجا که دو سال پس از پایان دوره دکتری هنوز چنین فراغتی دست نداده است، ترجیح دادم بخش‌هایی از متن اصلی را منتشر کرده در آینده نزدیک سری ۱۶۰۰ درباره تاریخ کودکی در ایران با نگرش و تحلیلی متفاوت بنویسم. همین به سوغات به گردید امکان اعمال برخی نظرات و پیشنهادهای استادان بزرگوار در متن اصلی و تصحیح نداشته باشد. به این ترتیب وظیفه خود می‌دانم بگویم که مسئولیت کاسته‌های کتاب حاضر فقط بر عهده من است.

امیدوارم نقدهای سازنده خوانندگان گرامی، راه را برای پیشبرد هر چه بهتر طرح‌های آتی و شناخت تاریخ کودکی در ایران را کند.